

Юстиція чи справедливість?

«Вузькі місця» вітчизняного судоустрою



Юрій СПЕКТОР, правознавець

Обговорення питань судочинства за «круглим столом» Експертної ради часопису «Народний депутат», думки відомих правознавців, узагальнення поточної судової практики спонукають до певних роздумів щодо перспектив реформування засад українського судоустрою та вирішення на конституційному рівні окремих фундаментальних питань.

НАЙВИЩІ ЦІННОСТІ ДЕРЖАВИ

У дискусіях правників та політологів подекуди доводиться чути посилення на принцип верховенства права, встановлений у ст. 8 Конституції України. Згідно з цим принципом, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Виходячи з цих постулатів, деякі «мрійники» (у доброму розумінні цього слова) будують місток до наступної тези: юстиція і справедливість – поняття тотожні. Тобто рішення суду має бути обов'язково і справедливим, і законним.

Тим часом уже стали загальним місцем нарікання на дев'ятий вал незаконних, сумнівних і несправедливих судових рішень. Подекуди вони є замовними, ухваленими «за готівковим розрахунком».

Одразу зауважу, що ми не будемо заглиблюватись у конкретні кримінальні випадки вчинення злочину у сфері правосуддя. Річ у тім, що спокуса отримати хабар чи вкрати чуже майно, на жаль, притаманна грішній людській природі і мало змінилася з біблійних часів. Проте, якби все зводилося до злої людської волі, було б не так погано, адже погодьтеся: кишенькових крадів серед перехожих на вулицях великих міст значно менше від одного відсотка. Чому ж тоді, за загальними суспільними відчуттями, корумповані судді чи несправедливі судові рішення становлять мало не 50% від загалу? Даруйте, але Кримінальний кодекс однаково переслідує як крадіжку приватного майна, так і винесення свідомо неправосудного рішення – чому ж тоді наслідки боротьби такі різні?

Насправді проблема не така вже й проста, як може видатися на перший

погляд, і містить кілька складових. Одні питання перебувають на поверхні і є предметом суспільного обговорення, інші приховані від громадськості або вузькопрофесійні.

Спробуймо розв'язати порушене питання, даючи огляд проблеми під різними кутами зору.

СУДОВЕ РІШЕННЯ – ЗАКОННЕ ЧИ СПРАВЕДЛИВЕ?

Здавалося б, дивне запитання. Звісно, рішення суду має бути і законним, і справедливим. Це дуже добре звучить у теорії або в загальних обговореннях. Та спустімося на хвилинку на нашу грішну землю і завітаймо як позивач до звичайного суду – загального чи господарського.

Якщо раптом ви збираєтеся позиватися як цивільна особа через суд загальної юрисдикції (районні суди), то муsite знати, що майбутнє судове рішення, на яке ви розраховуєте, згідно з ч. 1 ст. 213 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК), має бути тільки законним і обґрунтованим. Причому законним є рішення, яке суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства, виніс у справі згідно із законом. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених доказами, дослідженими в судовому засіданні.

Такий порядок є вичерпним. Бо, попри те, що, згідно зі ст. 1 ЦПК, завданням цивільного судочинства є справедливі, неупереджені та своєчасні розгляд та вирішення цивільних справ, це не є обов'язком суду при ухваленні рішення. Більш того – така самостійна підстава, як несправедливість судового рішення, не є достатньою для скасування останнього в порядку апеляції.

Апеляційний суд, розглядаючи відповідну скаргу, перевірятиме лише дві речі: чи повно встановлені факти й обставини і чи правильно суд застосував матеріальне та процесуальне право.

Якщо раптом апелянт у своїй скарзі чесно зауважить, що рішення суду прийнято у формальній відповідності до чинного закону, без порушень процедури, але є абсолютно нечесним і несправедливим – шанси в такій апеляції дорівнюють нулю. Хіба що можна апе-



ловати до особи скаржника, до його видатних заслуг перед батьківщиною тощо. Розраховуючи лише на те, що апеляційна інстанція «знайде» якість формальне порушення, яке можна притягти за вухо, аби зберегти поєднання законності і справедливості. Водночас таке рішення штучне і – будьмо відверті – трапляється хіба що випадково.

У чому ж тоді камінь спотикання? Чому законне рішення не тотожне справедливому? Щоб це з'ясувати, доведеться розпочати цю «судову казочку» від самого початку.

Будь-який із чинних процесуальних законів в Україні встановлює загальне правило: судочинство здійснюється передусім на підставі Конституції і законів України. Потім згадуються так звані інші нормативно-правові акти або міжнародний договір, згоду на обов'язковість якого дала Верховна Рада. І тільки в разі неврегульованості питання прямим чином суд використовує принципи аналогії закону та права або усталені звичаї суспільства.

Якщо відійти від загальних гасел і розмов, то справедливість – це категорія, що впливає з існуючих стійких звичаїв та моральних засад суспільства. Тобто в різні часи та серед різних народів справедливими можуть бути зовсім різні речі.

Дуже добре, коли певна норма матеріального права має моральне за-

барвлення і відповідає суспільному розумінню добра і зла. Наприклад, майнова відповідальність за несплату грошового зобов'язання або кримінальна – за крадіжку майна. Але, хоч як це дивно, перелік таких норм права не надто широкий. Великий масив законодавчих норм є нейтральним щодо питань моралі. А в окремих випадках ці норми навіть можуть наражатися на громадський спротив.

Наведу простий приклад: дві цивільні особи вирішили укласти договір оренди нерухомого майна (квартири). Згідно з вимогами ст. 9.1.4 закону «Про податок з доходів фізичних осіб», договір оренди нерухомого майна підлягає нотаріальному посвідченню і нотаріус зобов'язаний надіслати інформацію про такий договір податковому органу за основним місцем проживання платника податку.

Якщо через необізнаність чи з інших підстав цей договір укладено в простій письмовій формі і орендар, виявившись нечесною людиною, порушив свої обов'язки, у суді бідлашному орендодавцю буде дуже важко, бо, згідно з вимогами ст. 219 Цивільного кодексу, такий договір є нікчемним і не породжує жодних прав та обов'язків для жодної особи. Ваш позов може бути залишеним без задоволення, бо ви не маєте права посилатися на нікчемний договір.

Так само дуже часто орендар усно домовляється про здійснення ремонту нерухомого майна, не отримавши попередньо письмової згоди і погодження щодо розміру та обсягів будівельних робіт: він просто розраховує на чесне слово, на діловий звичай. Але в суді відповідач зауважить йому, що, згідно зі ст. 778 Цивільного кодексу, якщо наймач поліпшив предмет оренди без належної письмової згоди (з розрахунками, кошторисом та ін.), він не має права вимагати відшкодування жодної копійки! Хіба це справедливо? Але ж законно! Таких прикладів я можу навести безліч.

Отже, перший і доволі очевидний висновок: які закони, такі й судові рішення. Не ухвалюйте нечесних, несправедливих та антисупільних законів – і не отримаєте у відповідь величезної кількості сумнівних судових рішень.

ЧИМ КЕРУЄТЬСЯ СУДДЯ?

У суспільстві побутує певне перебільшення щодо глибоких вагань і роздумів судді в нарадчій кімнаті, де він приймає рішення у справі. Насправді душевні вагання, почуття справедливості та власне сумління мають при цьому другорядне значення – суддя керується відповідним процесуальним кодексом. Він має пересвідчитися лише у справжніх обставинах справи, тобто – чи справді був укладений договір, чи сплачувалися ті чи інші суми грошей або чи передавалося певне майно в зазначені в матеріалах справи дати. Потім суддя бере в руки Цивільний кодекс, інші норми права і виносить рішення формально, відповідно до загальних вимог чинного законодавства.

І, як уже зазначалося, трапляється, що у правовідносинах слід застосувати норму права, яка є несправедливою, яка залишає ошуканих «із носом», а шахрая – недоторканим. І навпаки, якщо вам достеменно відомо, що дві особи вчинили навмисно певний правочин із метою зашкодити вашим правам чи законним інтересам, вам буде дуже важко довести свою правоту в суді, оскільки цей навмисний правочин може відповідати формальним вимогам цивільного права, і, хоч як це дивно, визнати правочин недійсним лише на підставі, що він укладений з метою порушення прав інших осіб, безпосередньо неможливо.

Тому що підставою недійсності Цивільний кодекс визнає тільки недотримання формальних вимог цього ж кодексу.

Отже, суддя в такому разі має або «копати глибше» й штучно знаходити суто формальні порушення в договорі, або просто скласти руки й ухвалити несправедливе, але формально законне рішення.

Будьмо чесними: навіщо судді пильно кудись вдивлятися, якщо можна все вирішити «й без того», хай і з втратами для власного сумління? Адже він знає: сумління – категорія нематеріальна, а апеляційна інстанція цікавитиметься тільки формальним дотриманням вимог закону.

Рік за роком, розглядаючи типові справи, суддя втрачає будь-яке бажання ухвалювати рішення на користь вимог сумління й справедливості, бо замість подяки отримуватиме лише «на горіхи» через погані показники звітності. Життя в особі процесуальних кодексів загання його за червоні прапорці й спонукає до викривленого правосуддя. Щоб

шановний читач міг оцінити правову «якість» цих «червоних прапорців» для судді, наведу лише один приклад.

Чинна Конституція в приписах п. 8 ч. 3 ст. 129 передбачає пряму норму: всім забезпечується апеляційне та касаційне оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом. Водночас норма ст. 12 закону «Про судоустрій України» передбачає з точністю до навпаки, що учасники судового процесу та інші особи у випадках і в порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення. Тобто Конституція встановлює загальне право на оскарження, крім прямо передбачених винятків, а норма закону каже: ні, добродію, ви маєте право лише в тих випадках, коли в законі чи іншому акті вам таке прямо дозволено, та ще й зазначено спосіб! На жаль, це не перший і далеко не останній випадок неконституційності законодавчих підстав здійснення судочинства, при цьому ваші посилення на статтю Конституції як норми прямої дії залишаються



в судовій залі як пустий звук, а ви справите враження хіба що дивака: поглянь, мовляв, до чого додумався – посилатися на Конституцію! Звісно, дивак.

От якби ви послалися на лист Президії Верховного суду внутрішньовідомчого характеру з роз'ясненням деяких питань судової практики, заробили б репутацію «справжнього» фахівця. Бо службовий лист Голови Верховного суду чи Вишого господарського суду важить більше за дві Конституції із Цивільним кодексом, разом узяті. І суддя, який, не дай Боже, не дослухається до цих «вказівок», ніколи не отримає квартири й до скону йтиме у відпустку в лютому чи березні.

Тож висновок другий – система сама продукує того типового суддю, який уже став загальною ганьбою держави. І це я ще не торкався питань відвертої корупції...

ЗВІДКИ БРАТИ СУДДІВ?

Справді, а звідки вони беруться? Ото ж бо й воно, що для суспільства є

великою таємницею – як і звідки, за які досягнення потрапляють у судді. Зазначу тільки, що будь-яке одноосібне беззастережне призначення судді на певний обмежений строк створює лише умови для корупції та підлабузництва перед начальством.

Процедура, що існує сьогодні, є вже анахронічною, вона віджила свій вік і нічого, крім умов для кумівства та хабарництва, не породжує. Діє принцип антиселекції: судьями призначають за принципом особистої відданості, наближеності до певного клану тощо. Особисті якості при цьому нічогосінько не важать.

З другого боку, хотів би застеретти від рожевих очікувань та мрійних сподівань щодо обрання суддів громадянами у певній місцевості за загальним виборчим правом. Щоб обирати, треба людину більш-менш знати й розуміти, за яким принципом і як слід вирізняти належного кандидата.

Отже, по-перше, як обирати суддів, якщо їх ніхто не знає? По-друге, за якими ознаками? Вважаю, що на певний період слід запровадити, наприклад, таку перехідну модель: затверджувати суддів на фіксований термін за поданням президента, але – у Верховній Раді після проходження через парламентські комітети. І призначати негуртом по 100 осіб, а робити це частіше, з меншою кількістю кандидатів і більш прозоро.

Така система, ясна річ, не позбавлена низки недоліків, але вона принаймні дає громадянину хоча б теоретичне право звернутися до того чи іншого народного депутата чи безпосередньо до парламентського комітету й повідомити про застереження щодо конкретного кандидата. І хоча така система не бездоганна, все ж таки вона на порядок прозоріша, ніж підкилимне призначення за указом президента і без жодного формального обговорення.

Та перш ніж набирати суддів за будь-якою системою, маємо пам'ятати: спочатку слід так виправити систему судоустрою і процесуального права, щоб вони спонукали суддю реально, а не формально зважати на загальнолюдську справедливість, звичай та моральні засади суспільства, на власне сумління. Бо існуюча система спотворить будь-

який людський «матеріал», зробить найбільшого прихильника верховенства права зашкарублим «формальним нормативістом».

ДЕЩО ПРО КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД

Усі ми були свідками спору між найвищими органами державної влади з приводу конституційності того чи іншого акта, наявності чи відсутності необхідних повноважень, компетенції тощо.

На жаль, невиправдана повільність і двозначність, що подекуди трапляються в діяльності та рішеннях Конституційного суду, шкодить навіть не цим органам влади чи посадовим особам (бо вони завжди домовляться) – шкода завдається передусім громадській правосвідомості. Бо суспільство, спостерігаючи невизначеність щодо конституційності певного акта, який, тим не менш, слід усім виконувати, доходить висновку, що не завжди треба поспішати з виконанням обов'язкових актів. Більш того, це спонукає до роздумів щодо необхідності бути законслухняним громадянином, маючи такі приклади нехтування правом.

Видається, що нам бракує конституційного арбітражу, який діяв би так само швидко, як діють суди відповідно до приписів ст.ст. 172–176 Кодексу адміністративного судочинства. Такі справи мають призначатися, прирімом, протягом 10 днів від моменту отримання відповідного подання, протягом 5 днів розглядатися, і рішення в них мають оголошуватися невідкладно. Оскільки наслідки затягування в таких чутливих справах можуть бути такими ж незворотними, як і в разі виборчого процесу, слід передбачити швидку процедуру.

І ще. Треба надати КС такий інституційний механізм, як забезпечення конституційного позову, тобто винесення ухвали про тимчасове зупинення певного закону чи іншого акта на період розгляду. Звісно, суд має виносити такі ухвали тільки тоді, коли бачить очевидну суспільну небезпеку від реалізації закону, указу, постанови тощо. Але, маючи такий дієвий механізм, ми могли б розраховувати хоча б на деяке «охолодження» гострих спорів на кшталт тих, що мали місце у 2007 році.

